

Al eeuwenlang wordt in het Jodendom bijzondere aandacht besteed aan de Hebreeuwse taal en het alfabet. Begrijpelijk, want in deze taal heeft de Heere God Zijn Woord in de Hebreeuwse Bijbel (Oude Testament) gegeven. In de loop der tijd heeft zich in het rabbijnse Jodendom een speciale vorm van uitleg ontwikkeld die geduid kan worden als Hebreeuwse taal- en lettermystiek. In dit artikel gaan we hier nader op in.

Joodse taal- en lettermystiek

Lettervormstudie in de Joodse traditie

De geschiedenis van het Hebreeuwse alfabet¹ leert ons dat de letters ervan een duidelijk aantoonbare ontwikkeling hebben ondergaan: van pictografische tekens naar steeds eenvoudiger en meer abstractere schrifttekens. Dit leert ons ook dat het uiteindelijke Aramese kwadraatschrift dat nu wordt gebruikt voor het schrijven en drukken van de Hebreeuwse Bijbel, zeker niet bestond in Mozes' tijd en vele eeuwen na hem. In die vroege periode werd immers een veel ouder lettertype gebruikt, dat bekend staat als het Oudhebreuwse schrifttype, en ook wel wordt aangeduid als Oudsemitisch.

We weten dat in de 6^e eeuw v.Chr. het Aramees de overhand kreeg in het oude Nabije Oosten als internationale, diplomatieke taal van het Perzische rijk. Het was ook de algemeen gebruikte handelstaal geworden. Met de Aramese taal verspreidde zich ook het Aramese schrifttype, dat pas na de Babylonische ballingschap in de 5^e eeuw v.Chr. door de Joodse schrijvers is overgenomen, en uiteindelijk ook werd gebruikt voor het schrijven en kopiëren van de heilige teksten. Uit dit Aramese schrifttype ontwikkelde zich in de loop van de tijd weer een eigen Joodse variant: het Aramese kwadraatschrift van de Hebreeuwse Bijbel.²

Dat betekent dat het 'Hebreeuwse alfabet', zoals dat nu wordt gebruikt, een late ontwikkeling is uit een Aramees schrifttype, dat is voortgekomen uit een veel ouder Oudhebreuws (of Oudsemitisch) schrift. We zouden dit latere lettertype kunnen aanduiden als 'Joods-Aramees'.

OORSPRONG VAN DE HEBREEUWSE LETTERS BEZIEN IN HET RABBIJNSE JODENDOM

In de rabbijnse literatuur zijn er met betrekking tot de oorsprong en herkomst van de Hebreeuwse letters verschillende meningen ontwikkeld.

Eenzijds die van de *historische ontwikkeling* van het Hebreeuwse alfabet, volgens welke de Tora aan Mozes gegeven was in het Oudhebreuwse schrift, dat later door Ezra werd losgelaten en vervangen door het van origine Aramese kwadraatschrift.

Deze opvatting werd echter niet algemeen aanvaard. Integendeel! Men kon niet geloven dat de Tora in het allereerste begin in een ander lettertype zou zijn geschreven dan het geliefde en vertrouwde kwadraatschrift. In het Jodendom is daarom bij herhaling getracht aan te tonen dat Mozes op de Sinaï de Tora in het zogeheten 'Assyrische' kwadraatschrift had ontvangen. Ja, dat dát ook het schrift was geweest waarmee God Zelf schreef op de stenen tafelen die Mozes ontving ...

Zo ontwikkelde zich anderzijds de mening dat de Heere God *vanaf het begin* Zijn Woord gaf in het 'Assyrische' kwadraatschrift, dat ook als heilig schrifttype werd beschouwd.

Opvallend is, dat al in vroeg-Joodse bronnen het Aramese kwadraatschrift wordt aangeduid als 'ketav ashurit', het 'Assyrische schrift'.³ Dit wordt zo onderscheiden van het Oudhebreuwse lettertype dat werd aangeduid als 'gebroken schrift'. De overgang van dit 'gebroken' schrift naar het latere 'Assyrische' kwadraatschrift wordt in de Joodse traditie toegeschreven aan Ezra en/of de schrijvers uit zijn tijd.

Een overlevering in de Talmoed legt dit als volgt uit: "Oorspronkelijk was de Tora aan Mozes gegeven in dit ('Assyrische') schrift. Maar het werd 'gebroken' toen zij zondigden" (Talm. b. Sanh. 22a). Vanwege zonde, ontrouw aan de Tora en afgoderij zou het oorspronkelijke kwadraatschrift dus zijn 'gebroken' en geworden tot wat bekend staat als oud-Hebreuws schrift. Maar in Ezra's

tijd vond de 'terugkeer' naar het kwadraatschrift plaats. Volgens de talmoedtraditie zou de Hebreeuwse term 'ashurit' waarmee het kwadraatschrift werd aangeduid niet de betekenis 'Assyrisch' hebben, maar moeten worden gelezen als 'me'usheret' dat betekent: gelukkig, mooi, recht; deze term zou zo de kenmerken van het kwadraatschrift duiden (Sanh. 21b-22a).

Na de afsluiting van de Talmoed, ca. 6^e eeuw n.Chr., kreeg de overtuiging dat de Tora *oorspronkelijk* in het kwadraatschrift was gegeven de overhand in het rabbijnse Jodendom. Voor de leer van de Joodse mystici was dit van fundamenteel belang. Immers, zeer veel van hun ideeënwereld en mystieke visies zijn gebaseerd op de Hebreeuwse letters in het latere kwadraatschrift. Als men hiervan niet uitging, verviel de basis van hun lettermystiek!

TAAL- EN LETTERMYSTIEK IN HET JODENDOM

In de Joodse traditie en Kabbala wordt het alfabet gezien als bron van kennis en inzicht.⁴

Daarom neemt studie en meditatie gebaseerd op de letters van het Hebreeuwse alfabet een belangrijke plaats in, waarbij naast de getalswaarde van de letters ook de vorm van elke letter een voorname rol speelt. Zo ontwikkelden zich allerlei mystieke visies op en speculaties over de vorm van het kwadraatschrift. We vinden dit duidelijk in de Joodse mystieke literatuur vanaf het begin van de 13^e eeuw. Hierbij vallen de commentaren op de vorm van de Hebreeuwse letters op, veelal onder de titel 'Perush ha-Otiyyot', Commentaar op de letters.

WAT LEERT DE KABBALA MET BETREKKING TOT HEBREEUWSE LETTERMYSTIEK?

In het bekende hoofdwerk van de Kabbala, de *Zohar*, wordt gesteld dat de letters van het Hebreeuwse alfabet zijn 'als stenen om een huis van woorden te bouwen'. Dit woordenhuis is als tempel voor God, waar de mysticus Hem kan ontmoeten. Deze ontmoeting met God wordt mogelijk gemaakt door de Hebreeuwse taal en haar letters. De letters worden gezien als een soort 'overbrugging' tussen God en de mysticus.

In deze leer spelen de afzonderlijke letters een belangrijke rol, maar daarnaast ook de lettercombinaties, hun getalswaarden, en de letters van de Godsnamen, in het bijzonder van de naam JHWH. Bij deze visie is ook de *vorm* van elke letter van groot belang, omdat deze als 'kristallisatie van Goddelijke krachten' wordt gezien, en daarom ook als heilig wordt beschouwd. Zo ontwikkelden zich allerlei mystieke speculaties rond de vorm van de Hebreeuwse letters. Hierbij klinkt ook een relatie tussen de Hebreeuwse letters en de geheimen van het universum in door ...

In het kader noemen we enkele bekende kabbalisten, met name uit de Castiliaanse school, die zich vooral ook aan

de lettermystiek hebben gewijd.

HEBREEUWSE TAAL- EN LETTERMYSTIEK

Een belangrijk en specifiek aspect van de Joodse mystiek is het nadenken over de Hebreeuwse taal en letters, hierbij uitgaande van de Goddelijke oorsprong en heiligheid ervan. Gezien de voorname plaats van de Hebreeuwse Bijbel (Oude Testament) in het Jodendom, heeft de Joodse taal- en lettermystiek het scheppingsverhaal als steeds terugkerend start- en uitgangspunt. De Hebreeuwse letters worden meestal beschreven als 'archetypen' en 'spirituele oervormen' die aan een concrete werkelijkheid ten grondslag liggen. Deze letters met hun vormen zoals wij die kennen in het kwadraatschrift, zijn de weerspiegelingen van spirituele, voor ons verborgen krachten. Deze mystieke visie op de Hebreeuwse taal en letters vormen een belangrijk onderdeel van het geheel van de Joodse mystiek. Immers, door de bestudering van deze taal en letters kan de Joodse mysticus doordringen tot de diepere betekenis van schepping en universum ...⁸

ENKELE KENMERKEN VAN LETTERMYSTIEK ALS KABBALISTISCHE TECHNIEK

De lettervormen zijn betekenisvol

Hierbij gaat men uit van de vormen van de Hebreeuwse letters in het kwadraatschrift dat wordt gezien als gevormd door 'heilige lijnen'. Elke Hebreeuwse letter heeft een eigen betekenisvolle vorm, zoals: geheel gesloten, een opening boven, beneden, naar links of rechts. Aan deze lettervormen worden betekenissen verbonden die niet aan de Bijbeltekst zelf zijn ontleend.

Combinatie- en permutatietechniek

Bij de verschillende Joodse mystici speelden opvattingen rond de taal een belangrijke rol.

De mystieke exegese paste vaak bepaalde technieken toe op de letters van het Hebreeuwse alfabet, onder meer het combineren en permuteren (dat is: vervangen of verplaatsen) van de Hebreeuwse letters. Deze vorm van lettermystiek vinden we al in oude kabbalistische bronnen zoals Sefer Yetsira 'het Boek van de schepping', een geschrift van een onbekende auteur, waarschijnlijk geschreven tussen 300-600 n.Chr. Het kernthema van dit boek is de totstandkoming van de schepping door middel van *combinaties* van Hebreeuwse letters: elke combinatie van twee Hebreeuwse letters vormt een bouwsteen van de kosmos en heeft ook een eigen betekenis.

Denken vanuit lettercombinaties

Volgens de mystieke taal- en woordopvatting kunnen

ISAAK DE BLINDE

Deze bekende en gezaghebbende Joodse kabbalist trad ca. 1165-1235 op in de Provence. Hij ontwikkelde een volledige mystieke taaltheorie. Hij baseerde zich hierbij op rabbijnse tradities over de Goddelijke oorsprong van de Hebreeuwse taal en letters. De Hebreeuwse taal zou als spirituele kracht vanuit de Goddelijke werelden emaneren (uitvloeien) en in onze schepping 'uitkristalliseren' als de letters van het Hebreeuwse alfabet, zoals deze nu bekend zijn.

JACOB BEN JACOB HA-COHEN

Medio 13^e eeuw trad deze Spaanse kabbalist op. Hij werd geboren in Soria en woonde gedurende een bepaalde periode in Segovia. Hij trok rond onder de Joodse gemeenschappen in Spanje en de Provence, op zoek naar geschriften van vroegere kabbalisten. Deze man zei veel openbaringen te hebben ontvangen in de vorm van vaak onverklaarbare visioenen. Hij schreef ca. 1270 een mystiek commentaar op de vormen van de Hebreeuwse letters. Jacob bouwde vooral voort op het werk en de taaltheorie van Isaak de Blinde.

Hij schreef een commentaar waarin aan elk onderdeel en aspect van de Hebreeuwse taal aandacht wordt besteed. Hij bespreekt zo ook de letters van het Hebreeuwse

woorden met dezelfde letters (medeklinkers) met elkaar in verband worden gebracht en zouden een betekenisvolle 'innerlijke verwantschap' hebben. Hierdoor kunnen diepere betekenislagen duidelijk worden. Bijvoorbeeld het werkwoord 'zachar' (gedenken) en het woord 'zachar' (mannelijk, zoals dat voorkomt in Gen. 1:27) hebben toevallig dezelfde medeklinkers, maar dit heeft taalkundig geen enkele betekenis. Volgens de Joodse mystieke lettercombinatie is dat echter wél het geval. Dit betekent in de praktijk dat men in de tekst betekenissen kan *inlezen*, die niet in de woordelijke Bijbeltekst staan. Verder geldt ook, dat woorden die gedeeltelijk dezelfde letters hebben een *onderlinge relatie* met elkaar hebben. Taalkundig bezien heeft het feit dat bepaalde woorden (bij toeval) twee of meer dezelfde letters hebben geen enkele betekenis. Bijv. de stamletters (zonder klinkers) van de werkwoorden 'dbr' (spreken) en 'brk' (zegenen) stemmen met elkaar overeen wat betreft de beth (b) en de resh (r). Een dergelijke overeenkomst zegt taalkundig echter niks en heeft geen enkele betekenis.⁹ De Joodse mysticus ziet hierin echter een *innerlijke verwantschap* waaraan betekenis kan worden verbonden. Dit type uitleg van lettercombinaties en -overeenkomsten wordt ook wel in christelijke kring gebezigd.

alfabet. De eerste Hebreeuwse letter, de alef, ziet hij als de beginletter waaruit alle andere letters van het Hebreeuwse alfabet voortkomen. Alle Hebreeuwse letters met hun eigen vormen zouden uit de vorm van de alef voortkomen.

JUDA HA-COHEN⁵

Deze geleerde afkomstig uit Toledo trad ca. 1245 op. In zijn grootse werk *Midrash-ha-Chokhma* komt een traktaat voor met uitleg over de letters van het Hebreeuwse alfabet *Perush ha-otiyot* (verklaring van de letters). Hierbij spelen ook de lettervormen een belangrijke rol. Bij zijn speculaties over de Hebreeuwse letters gaat hij ervan uit dat achter de vorm ervan een bepaalde betekenis schuilgaat.

ABRAHAM ABULAFIA

Deze kabbalist leefde van 1240 tot ca. 1291. Hij schreef *Chochmat-ha-tseruf* (wijsheid van de combinatie), een werk dat grotendeels is gewijd aan een uitgebreid systeem van speciale lettercombinaties en permutatie-technieken. De techniek van 'lettercombinatie' houdt in dat bepaalde letters met elkaar gecombineerd worden, met name letters uit verschillende woorden. Dit combineren van letters zou *inhoudelijke verwantschap* van woorden en vooral ook *diepere betekenissen* onthullen. Met 'permuteren' wordt bedoeld: het herschikken, omwisselen, verzetten van de Hebreeuwse letters binnen een woord.

Ten slotte noemen we een Joodse auteur uit veel latere tijd.

F. WEINREB⁶

Deze schrijver is niet onbekend in het Nederlandse taalgebied. Hij schreef veel op het terrein van de Joodse mystiek en gesteld kan worden dat zijn werken hun oorsprong en wortels vinden in Kabbala. Hij gaat hierbij vooral terug op de Joodse taalmystiek die zijn werk kenmerkt. Zoals de Joodse mystici vroeger deden, beschrijft ook Weinreb de vormen van de Hebreeuwse letters als opgebouwd uit 'heilige lijnen' die symbolisch verwijzen naar Goddelijk verborgen leven. De heiligheid van het kwadraatschrift zou tot uitdrukking komen in alle vormen van de letters. Veel ideeën en stellingen van Weinreb zijn gebaseerd op het combineren en permuteren (herschikken) van de Hebreeuwse letters. Weinreb bespreekt de vorm van elke letter van het Hebreeuwse alfabet, want door deze lettervormstudie zou men kunnen doordringen tot de geheimen van Gods verborgen wereld die de basis vormt van onze eigen werkelijkheid. De vormen van de 22 Hebreeuwse letters zijn volgens Weinreb 'uitkristallisaties' van spirituele krachten. Hiermee sluit hij aan bij de taalvisie van Isaak de Blinde en andere bekende kabbalisten.⁷

EEN VOORBEELD VAN JOODSE LETTERMYSTIEK: DE ALEF

We noemen enkele voorbeelden van uitleg van de alef in de rabbijnse literatuur.

Genesis Rabba, 1:10

Dit door Joodse geleerden geschreven commentaar op Genesis uit ca. 450 n.Chr. stelt: de alef heeft een bevoorrechte positie als eerste letter van de 'Tien Woorden' die beginnen met het woord 'anokhie' (Ik).

Pardes Rimmonim (de hof van de granaatappelbomen), 27:21

In dit grote werk van de vooraanstaande kabbalist Mozes Cordovero uit Safed (16^e eeuw) lezen we ook: 'Alef is de hoofdbron en alle letters komen daaruit voort'. Dit komt al bij vroegere kabbalisten voor.

Perush ha-Otiyot (commentaar op de letters) van Jacob ben Jacob ha-Cohen

Bij deze 13^e eeuwse kabbalist komt - zoals we eerder zagen - de opvatting voor dat de alef als eerste letter alle andere letters omvat. In zijn commentaar gaat hij vooral in op de vormen van de letters met hun getalswaarden. Zo schrijft hij over de alef het volgende.

In de vorm van de letter alef kunnen we een schuine streep onderscheiden en aan beide zijden hiervan twee elkaar spiegelende punten die naar beneden dun uitlopen. In de schuine streep ziet hij de letter waw (getalswaarde 6), en in beide punten de letter yod (getalswaarde 10).¹⁰ Op deze manier zou de alef dus drie andere letters omvatten: de waw en tweemaal een yod. De getalswaarde van deze drie letters is waw en tweemaal yod: $6+10+10 = 26$.¹¹ Deze totale getalswaarde verbindt de auteur aan de heilige vierletterige Godsnaam JHWH, die bestaat uit de letters yod (10), he (5), waw (6), he (5). Hiervan telt hij ook de getalswaarde op: $10+5+6+5 = 26$. Zo wijst hij op de numerieke overeenkomst tussen JHWH en de alef, die tevens getalswaarde 1 heeft. Dit duidt volgens Jacob ha-Cohen op de eenheid van God, met verwijzing naar de woorden: 'Hoor Israël, de HEERE onze God, de HEERE is één ...' (Deut. 6:4).

Ter verduidelijking bezien we deze uitleg nu aan de hand van de vorm van de letters: De letter alef - א - bestaat uit drie andere letters: de letter waw - ו - die de diagonale streep van de alef vormt, en tweemaal de letter yod - י - rechtsboven en linksonder van de waw.

HEBREEUWSE LETTERMYSTIEK IN CHRISTELIJKE KRING

Bepaalde basisopvattingen, theorieën en technieken die duidelijk thuishoren in de Joodse mystiek worden ook in

niet-Joodse kringen gebezigd. Vooral in christelijke kring wordt de Hebreeuwse lettermystiek regelmatig overgenomen, toegepast en onderwezen. Dit betreft zowel het uitleggen van de Hebreeuwse Bijbeltekst aan de hand van getallensymboliek als het *inlezen* van (voor de lezer onzichtbare) betekenissen op grond van de lettervormen. Men gaat er hierbij vanuit dat de lettervormen betekenisvol zijn.

Als voorbeeld hiervan noemden we de uitleg van de alef. Deze letter wordt vaak uitgelegd op basis van de vorm en getalswaarde. De vorm van de alef zou drie andere letters omvatten: de waw en twee jods. De getalswaarde van deze letters bij elkaar opgeteld is 26, evenals de totale getalswaarde van de Godsnaam JHWH. Dat is dan reden om de alef in verband te brengen met de HEERE, die één is. We zagen dat deze uitleg al bij kabbalisten als Jacob ha-Cohen te vinden is, die op exact dezelfde wijze de vorm van de alef uitlegde en in relatie met de Naam JHWH bracht. Het gaat dus om directe overname uit de Kabbala.

Uitgaan van de lettervormen van het kwadraatschrift mist een deugdelijke wetenschappelijke basis en het besef van de historische ontwikkeling van het Hebreeuwse alfabet. Mozes schreef zeker geen kwadraatschrift!

Niet de Hebreeuwse lettervormen, maar de oneindig rijke inhoud van de Heilige Schrift zelf kunnen onze geest en ziel voeden. Deze geestelijke schat is voor eenieder letterlijk leesbaar en vrij toegankelijk. Hierbij is het de Heilige Geest van God die leidt in alle Waarheid (Joh. 16:13). ●

1. Zie A. Vrolijk, 'Oorsprong en ontwikkeling van het Hebreeuwse alfabet', *Israël en de Bijbel*, nr. 2, 2021.
2. Zo rond de 10e eeuw v. Chr. ontstonden verschillende varianten vanuit dit Oud-hebreeuwse schrift, waarvan met name de Hebreeuwse en Aramese varianten voor ons thema van belang zijn. Zie het artikel 'Oorsprong en ontwikkeling van het Hebreeuwse alfabet', *Israël en de Bijbel*, nr. 2, 2021.
3. Deze merkwaardige aanduiding houdt mogelijk verband met het feit dat dit schrifttype gebruikt werd in het Perzische (oorspronkelijk Assyrische) rijk. Zo leert een Rabbijnse traditie: "Waarom wordt dit schrift 'ashurit' genoemd? Omdat het met het Joodse volk meekwam uit Asshur, toen zij terugkeerden uit de Babylonische ballingschap" (*Sanh.* 22a).
4. 'Kabbala' (overlevering) is de algemeen gebruikte term om de esoterische leer en mystiek van het Jodendom aan te duiden. De term slaat in het bijzonder op de Joodse mystiek zoals deze zich ontwikkelde in de middeleeuwen, vanaf de 12e eeuw en daarna. 'Kabbala' kan ook worden opgevat in de zin van 'overgeleverde kennis'.
5. Zijn volledige naam is Judah ben Salomo ha-Cohen ibn Matqa. Hij is de auteur van een zeer omvangrijk werk, *Midrash ha-Chokhma* (uitleg/studie van de wijsheid).
6. F. Weinreb (1910-1988) was omstreven vanwege zijn rol in de WO II, de zogeheten 'Weinreb-affaire'.
7. Laenen, J.H., *Frederik Weinreb en de Joodse mystiek*, p. 85
8. Laenen, J.H., 'Taalmystiek in de Joodse traditie', *Hegemoinkón* 4, 2003, p. 19-24.
9. De letterovereenkomst van deze Hebreeuwse woorden zegt net zo weinig als de letterovereenkomst tussen de Nederlandse woorden 'hond' en 'hand'.
10. Ook Zalman, de grondlegger van de Lubavitcher Chabad-beweging leerde zijn kleinkinderen: 'De alef is een punt boven, een punt beneden en een diagonale streep ertussen'.
11. De vraag die hier moet worden gesteld is of de Hebreeuwse letters een oorspronkelijke getalswaarde hebben waarmee exegetisch gewerkt kan worden; dit valt echter buiten het bestek van dit artikel.